

סוציאליזציה דתית בקיבוץ הדתי

מנוחה כהן-אמיר

מבוא

האם מי שגדל במשפחה דתית ובקהילה דתית יהיה אדם דתי בבגרותו? לא בהכרח. סוציאליזציה דתית המסתיימת באדם בוגר דתי נתפסת לעתים קרובות בעיני החברה כמובנת מאליה, אולם הנחת המוצא של מחקר זה היא כי דתיות איננה מתפתחת מאליה.¹ להפך, בעיני רבים מפתיעה העובדה שרוב הצעירים והצעירות שנולדו למשפחות דתיות וגדלו בהן נשארים דתיים למרות החלופות והפיתויים המוצעות להם בעולם המודרני החילוני שהם חיים בו. שאלת התפתחות הדתיות ואימוצה מעניינת במיוחד בתנועת הקיבוץ הדתי, משום שזו תנועה המשלבת אורתודוקסיה, מודרניות וסוציאליזם, ויישוביה פזורים ברחבי הארץ ומשולבים באזורים שאוכלוסייתם דתית וחילונית כאחת.²

במאמר זה נסקור בקצרה את מחקרי העבר שנערכו על החינוך הדתי בקיבוץ הדתי ועל תוצאותיו במהלך השנים, ונוסיף למחקר ההיסטורי מחקר איכותני מפורט על דיוקנם הדתי של בני הקיבוץ הדתי.

תנועת הקיבוץ הדתי נוסדה בשנת 1935. לתנועה יש כיום 22 יישובים, שמהם 16 קיבוצים ושישה מושבים שיתופיים.

רקע תאורטי

אין דרך התנהגות אחת או עצמה מסוימת של אמונה המאפיינות אנשים דתיים, ומקובל לראות את כלל האמונות, העמדות וההתנהגות הדתית כנמצאות על רצף. הקושי במציאת מדד אחד או רצף אחד שיביא לידי ביטוי את מכלול ההתנהגות הדתית גורם להצגת הדתיות כמורכבת מממדים מספר, ורוב המחקרים נשענים על הטיפולוגיה שהציעו גלוק וסטארק.³ הם הצביעו על חמישה ממדים של דתיות: הממד החוויתי, הנוגע לרגשות דתיים; הממד הפולחני – שמירה על מנהגים; הממד האידאולוגי – אמונות; הממד האינטלקטואלי – ידע של תוכני הדת; הממד התוצאתי – התנהגות

1. כהן-אמיר, דרכי אימוץ.

2. פישמן, יהדות ומודרניזציה; סילברמן, החינוך בקיבוץ הדתי; גודמן, נוער דתי-לאומי.

3. גלוק וסטארק, דת וחברה.

יום-יומית הנובעת מן האמונה הדתית. עוד מרכיב לבחינת הדתיות הוא הגדרה עצמית של האדם את דתיותו. מחקריהם של לסלוי ובר-לב ושל לסלוי וריץ⁴ העניקו בולטות לממד ההגדרה העצמית של הדתיות משני טעמים: א) בהגדרה עצמית דתית הנבדקים משייכים עצמם לקבוצה חברתית מסוימת ומתחייבים אליה; ב) במספר רב של מחקרים נמצא מתאם גבוה בין הממד הסובייקטיבי ובין שאר הממדים.⁵

סוציאליזציה הוא המושג המרכזי שבאמצעותו בוחנת הסוציולוגיה את תהליך התהוות הדתיות. כמו בתחומים אחרים, גם הסוכנים לסוציאליזציה דתית הם סך כל הגורמים שיש להם השפעה על הפרט: אנשים, קבוצות, ארגונים, מדיה. סוכני הסוציאליזציה משפיעים – אם מתוך כוונה מודעת ואם לאו. ככל שמערכת היחסים עם סוכן הסוציאליזציה אינטימית יותר, כן גדלה השפעתו. מקובל ששני סוכני הסוציאליזציה הדתית הניכרים ביותר הם המשפחה וקבוצת השווים.⁶

המשפחה היא הגורם החשוב ביותר לעיצוב הדתיות.⁷ השפעת ההורים על ההשקפות הדתיות של ילדיהם נמצאה גדולה יותר מהשפעתם בתחומים אחרים, כגון השקפה פוליטית או פעילויות פנאי וספורט.⁸ הורים משפיעים על עיצוב השקפת ילדיהם ועל עיצוב זהותם גם באופן לא מתוכנן וגם מתוך כוונה ורצון להעביר את המורשת. הורים יוצרים הרגלים אצל ילדיהם ומטמיעים בהם את אמונתם. הריטואלים הדתיים נחשפים בפני הילדים והם שותפים בהם מגיל צעיר. ההתנהגות הדתית של ההורים משמשת דוגמה אישית ומודל לחיקוי.⁹

גם לקבוצת השווים חשיבות רבה בגיל ההתבגרות, וגם בתחום הדתי השפעתה רבה ודווקא בתקופת חיים זו.¹⁰ סטארק הסביר את ההתנהגות הדתית של פרטים כנובעת מהשפעה חברתית.¹¹ לטענתו, הדת משפיעה בעיקר כאשר חברי הילד גם הם דתיים. אם אין הם כאלה, תהיה לדת השפעה מעטה על ההחלטות וההתנהגות של הפרט. לשילוב של חינוך דתי עם ערכי קבוצת השווים השפעה ניכרת ביותר על התפתחות ערכים דתיים בקרב מתבגרים.¹²

כאמור, אחת הדרכים להתהוות הדתיות היא באמצעות סוציאליזציה בקהילה הדתית. כמו בכל קבוצה אחרת, גם הקבוצות הדתיות מנסות לאכוף את נורמות ההתנהגות

4. לסלוי ובר-לב, עולמם הדתי; לסלוי וריץ, סקר.

5. לוי ואחרים, יהודים ישראלים.

6. צ'פנט ואחרים, דת בחברה; ואידיאנתן, סוציאליזציה דתית מוקדמת.

7. בית הלחמי וארגיל, פסיכולוגיה; דה-רוס, החשיבות; גרסמיק ואחרים, פונדמנטליזם דתי; מוזלי וברוקנברוך, התפתחות אמונית.

8. קבאלי-ספורזה ואחרים, מסורת תרבותית; מולר ואחרים, הקשר חברתי; פישרמן, סוכני חיברות.

9. קיארן ומנורו, השפעת ההורים; גודמן, נוער דתי-לאומי; פישרמן, סוכני חיברות.

10. צ'פנט ואחרים, דת בחברה; פזאיפורקאל, השפעות; ואידיאנתן, סוציאליזציה דתית מוקדמת.

11. סטארק, דת וקונפורמיות.

12. אריקסון, התפתחות דתית; ואידיאנתן, סוציאליזציה דתית מוקדמת.

שלהן. האינטראקציה עם הקבוצה היא גורם חשוב ברכישת אמונה מסוימת ולא של אחרת. לאחר שרכש האדם אמונה כלשהי הוא נוטה להחזיק בה לאורך זמן, בעיקר אם לא נחשפים בפניו רעיונות אחרים או קבוצות חלופיות.¹³ לסיכום, המשפחה, קבוצת השווים והקהילה הן גורמים מרכזיים בתהליך הסוציאליזציה הדתית.

שיטת המחקר

מחקר הבוחן סוציאליזציה דתית עוסק בהשלכות של החברה ושל גורמים בחברה על עיצוב הדתיות של הפרט. התהוות הדתיות (Becoming Religious) היא עניין אישי, ואם רוצים לרדת לעומקה יש לפנות אל החווים אותה. במאמר זה נבחנת סוגיית הסוציאליזציה הדתית בקיבוץ הדתי אגב שילוב שתי שיטות מחקר: אחת היא סקירה שיטתית היסטורית (Systematic Review) של כל מחקרי העבר שנערכו על החינוך בקיבוץ הדתי, כולל מאמרים פובליציסטיים, דיונים והחלטות של מועצות הקיבוץ הדתי, והאחרת היא מחקר איכותני המבוסס על ראיונות חצי מובנים, ומתאים במיוחד לחקר תהליכי חברות.

מחקר-העל הוא סקירה שיטתית של מחקרים ושל מאמרים. בספרות המחקר מקובל להפריד בין 'מחקר-על' (meta-analysis) המתאים למחקר הכמותי, ובין 'סקירה שיטתית' (Systematic Review), המתאימה למחקר איכותני, הגם שמדובר בתהליך דומה: ניתוח המידע שהובא במחקרים רבים העוסקים בנושא מסוים וסיכום שיטתי שלו. במחקר חינוכי מדובר ב"מבט על" של הספרות והמחקר-על סוגיות חינוכיות".¹⁴ ריאיון חצי מובנה מקל על יצירת קשר בין המראיין למרואייניו ועל בניית אמון. זהו שיח מובנה באמצעות שותפות, וריאיון כזה ממוקד במרואיין (Informant Interview). מטרת הריאיון להגיע להבנה עמוקה של תפיסת המרואיין, ועבודת השדה מבוססת על קשר אישי בין החוקרת לנבדקים ועל קרבה ואינטימיות ביניהם; החוקר מנסה להבין את התופעות ולפרשן בהתאם למשמעויות שהנחקרים מייחסים להן.¹⁵ המחקר ההיסטורי הסתמך על מחקריהם של בר-לב, שפרעם, סילברמן, גרוס-רום, אמיד, פוה ועל מחקרים נוספים שנגעו לאוכלוסיית הקיבוץ הדתי – פולובין, לסלוי ובר-לב, דרור ובר-לב¹⁶ – וכן על החלטות מועצות תנועתיות לענייני חינוך ועל מאמרים שפורסמו בכיטאון התנועה 'עמודים'.

13. אמרמן, פונדמנטליסטים.

14. גום, מושגי מפתח.

15. דושניק וצבר-בן יהושע, מסורות וזרמים; צבר-בן יהושע, תפיסות, אסטרטגיות וכלים מתקדמים.

16. בר-לב, החינוך התיכון; בר-לב, החינוך התורני; בר-לב, החינוך; שפרעם, המערכת החינוכית; סילברמן, החינוך בקיבוץ הדתי; גרוס-רום, האידיאל החינוכי; אמיד, זהותם הדתית; פוה, שק"ד; פולובין, דיוקן דתי; לסלוי ובר-לב, עולמם הדתי; בר-לב ודרור, חינוך לעבודה; דרור, החינוך בקיבוץ הדתי.

במסגרת המחקר האיכותני התקיימו לפני כעשור 31 ראינות עם צעירים וצעירות בני 23-30 שנולדו בקיבוץ הקיבוץ הדתי וגדלו בהם. טווח הגילים נבחר בהתאם לתאוריות על גיבוש זהות בכלל ועל זהות דתית בפרט: הכניסה לשלב הבגרות המלאה מבחינת הגיבוש הדתי נעשית בשנות העשרים.¹⁷ גיל 30 הוא הגבול העליון שקבע קניסטון¹⁸ לשלב החיים שנקרא 'עלומים' או 'צעירות'.¹⁹ לצורך כתיבת מאמר זה נחקר שוב מדגם מייצג מהמדגם המייצג, בשיטת ריאיון מובנה עם חמישה מהמרואינים שהשתתפו במחקר הראשון.

ממצאי מחקר-העל ההיסטורי: הקיבוץ הדתי ושאלת הסוציאליזציה הדתית

קיבוץ הוא קהילה סוציאליסטית המבוססת על שוויון, שותפות וערבות הדדית. קיבוץ דתי הוא קהילה דתית המשלבת אורתודוקסיה, מודרניות וסוציאליזם.²⁰ הקיבוץ הדתי משתייך לאורתודוקסיה המודרנית בישראל. האורתודוקסיה המודרנית היא זרם שבו יש מתח מתמיד בין שמירת ערכי המסורת לאימוץ ערכי המודרניות במישור האידאולוגי ובמישור ההתנהגותי. תנועת הקיבוץ הדתי מתאפיינת במתחים פנימיים נוספים: האחד נובע מהשתייכות לקבוצות מנוגדות – ליהדות הדתית מחד גיסא ולתנועה הקיבוצית החילונית מאידך גיסא.²¹ עוד מתח, האופייני לתנועה הקיבוצית כולה, הוא המתח שבין קולקטיביזם לאינדיווידואליזם. בקיבוץ הדתי מתח זה מקבל גוון נוסף: השאלה עד כמה הדת היא עניין ציבורי קולקטיבי ועד כמה היא עניין פרטי אינדיווידואלי.²² המחקרים העוסקים בחינוך ובסוציאליזציה דתית בתנועת הקיבוץ הדתי אינם רבים. אלה שישנם נעשו רובם ככולם בידי פרופ' מוטי בר-לב ז"ל ותלמידי המחקר שלו, ופורסמו החל מאמצע שנות השמונים של המאה ה-20 ועד אמצע העשור הראשון של המאה ה-21. על המחקרים האלה יש להוסיף את עבודת הדוקטור של סילברמן²³ ועבודות מסטר של גרוס-רום²⁴ ושל פוה.²⁵ מחקרים אלה עוסקים בשלושה תחומים עיקריים: בתפיסה החינוכית של תנועת הקיבוץ הדתי, בבית הספר הקיבוצי ובתוצאות החינוך. סילברמן ובר-לב הציגו את האידאל החינוכי של מייסדי הקיבוץ הדתי:²⁶ שילוב

17. בית הלחמי וארגיל, פסיכולוגיה.

18. קניסטון, ילדות.

19. פרטים נוספים על המחקר ראו אצל כהן-אמיר, דרכי אימוץ.

20. פישמן, יהדות ומודרניזציה.

21. שם.

22. בן אדמון, מרד.

23. סילברמן, החינוך בקיבוץ הדתי.

24. גרוס-רום, האידאל החינוכי.

25. פוה, הרילמות הדתיות בבית-הספר שק"ד.

26. בר-לב, החינוך התורני; סילברמן, החינוך בקיבוץ הדתי.

של תלמיד חכם, חלוץ ואזרח,²⁷ וסילברמן תיאר את דרכם של מייסדי התנועה בעיצוב החינוך הפורמלי והבלתי-פורמלי בהתאם לאידאל זה.²⁸ תוצאות החינוך במערכות הקיבוץ הדתי נדונות ברוב המחקרים. גרוס-רום הצביעה על הבעיות החינוכיות כפי שהן מוצגות בכתביהם של ראשי התנועה והמחנכים:²⁹ בקיבוץ לא מוקדש די זמן ללימוד תורה, מוחש מחסור בתלמידי חכמים ולא צמחו מורים ומנהיגים רוחניים מקרב בני הקיבוץ.

כמה וכמה סקרים מראים את מגמת החילון בקרב בני הקיבוץ הדתי. שפרעם ציינה כי בשנות השמונים והתשעים מדובר ביותר מ-20% עוזבי דת מקרב בני הקיבוץ הדתי.³⁰ בשנת 1984 הזמינה מזכירות תנועת הקיבוץ הדתי מחקר על הדור השני והשלישי בקיבוץ הדתי. על סמך ממצאי מחקר זה תיאר פולובין את דיוקנו הדתי של בן הקיבוץ הדתי: הוא מאמין בהשגחה העליונה, ועם זאת אמונה זו מתורגמת לקיום מצוות חלקי בלבד. אכפת לו מהאווירה הדתית השוררת בקיבוץ, אף שהוא עצמו אינו מתאמץ לתרום לה. בנות הקיבוץ הדתי נתפסות בעיני עצמן ובעיני זולתן כדתיות פחות מהלבנים. "ספק גדול מסתמן במחקר, בוודאי לגבי חלק מן הקיבוצים, עד כמה הדיוקן המסתמן כאן מגשים את ציפיותיהם של אנשי דור המייסדים מהדור השני בתחום הדתי".³¹

תוצאות החינוך הדתי בקיבוץ הדתי נבחנו בעיקר באשר לזהות הדתית מהבנים, ונבדקו לרוב בהשוואה למערכות חינוך דתיות וקיבוציות אחרות. אמיד מצא כי במשתנה 'מרכזיות הזהות הדתית' היו בני הקיבוץ הדתי נמוכים יותר מציוני תלמידי מסגרות ממלכתיות דתיות אחרות.³² במחקרים אחרים נמצא כי רמת הדתיות של תלמידי בתי הספר של הקיבוץ הדתי נמוכה מהרמה בישיבות התיכוניות ובאולפנות;³³ כל זאת בהשוואה להצלחת הקיבוץ הדתי בתחום החינוך לערכים³⁴ והחינוך לעבודה.³⁵ בית הספר העל-יסודי זכה לבחינה מעמיקה במאמריו של בר-לב³⁶ וכן בעבודותיהן של שפרעם וש'ל פוה.³⁷

התפיסה החינוכית של הקיבוץ הדתי בראשיתו – כמו בתנועה הקיבוצית כולה – הייתה תפיסה קולקטיביסטית: האחריות והסמכות בכל הנוגע לחינוך הילדים, בכל תחומי החיים כולל החינוך הדתי, מוטלת על הקבוצה. מייסדי הקיבוץ הדתי האמינו

27. אונא, המועצה; סילברמן, חינוך ילדינו.

28. סילברמן, החינוך בקיבוץ הדתי.

29. גרוס-רום, האידיאל החינוכי.

30. שפרעם, המערכת החינוכית.

31. פולובין, דיוקן דתי, עמ' 121.

32. אמיד, זהותם הדתית.

33. לסלוי ובר-לב, עולמם הדתי; שפרעם, המערכת החינוכית.

34. בר-לב, נוער דתי.

35. בר-לב ודרור, חינוך לעבודה; דרור, החינוך בקיבוץ הדתי.

36. בר-לב, החינוך; בר-לב, החינוך התורני; בר-לב, החינוך התיכון.

37. שפרעם, המערכת החינוכית; פוה, הדתיות בבית-הספר שק"ד.

בכוחם של גורמי החינוך הפורמליים והבלתי-פורמליים בקיבוץ לחנך את הילדים ולהצמיח את הדור הבא של הקיבוצניקים הדתיים, חדורי אמונה דתית בדרכם החלוצית והשיתופית.

משה אונא, שמחה פרידמן וחבריהם מדור המייסדים קיוו שמערכת החינוך הקיבוצית הדתית תצמיח אדם הדומה לאידאל: תלמיד חכם, חלוץ ואזרח. הם הניחו שהחיים בקרב קהילה דתית קיבוצית יצמיחו "תוצרים שהפנימו את ערכי התורה והקיבוץ" כפי שקהילות יהודיות הצליחו להנחיל את ערכיהן מדור לדור.³⁸ ואולם נראה כי כבר בראשית הדרך עוצבו הגישות החינוכיות ומסגרות החינוך בעיקר על בסיס עקרונות החברה הקיבוצית, וישו דגש פחות על הלימודים התורניים שיכשירו תלמידי חכמים.³⁹ בית הספר העל-יסודי של הקיבוץ הדתי הושגת על עקרונות החינוך המשותף: שוויון – שבא לידי ביטוי במתן חינוך אחיד לכל הילדים, ללא דיפרנציאציה וללא סלקציה, כלומר כל הילדים למדו יחד ובאותן תכניות. בית הספר חויב לקבל את כל הילדים. כמובן גם בחינוך הבלתי-פורמלי הקולקטיבי אחראי לתהליך החינוך מכל הבחינות: תכנית, כוח אדם ומשאבים כלכליים; קיום חברת ילדים שהיא 'קיבוץ בזעיר אנפין'; שיתוף הילדים בחיי הקהילה – שבא לידי ביטוי במיוחד בשיתופם בעולם העבודה; בית הספר כבית חינוך ולא מוסד להשכלה פורמלית המוכתבת על ידי גורמים חיצוניים. מכאן נבעה גם התנגדות למבחנים ולציונים, ובהם בחינות הבגרות,⁴⁰ מאחר שהם מפרים את השוויון בין הילדים.⁴¹

שאלת הדרך החינוכית הראויה חוזרת שוב ושוב בדיוני מועצות התנועה. כבר במועצה השלישית בשנת תש"ה דנו בענייני חינוך. המועצה העשירית, שהתקיימה בשנת תשי"ט, עסקה בחינוך בלבד ונקבעו בה מטרות החינוך והדרכים להשגתן. בתשל"ו קבעה המועצה הי"ז מיהם גורמי החינוך: המשפחה, החברה ובעיקר 'הרחוב הקיבוצי', בית הילדים ובית הספר. מועצת תש"ם עסקה בחברה ודור צעיר; תשמ"ו – לבדיקת דרכנו בחינוך; תשנ"ב – החינוך המשותף; סמכות ואחריות; תשס"ג – כנס 'דור לדור' בעניין דור ההמשך; תשע"ג – מועצת חינוך: תלמיד חכם חלוץ 2020. בר-לב הצביע על כך שמערכת החינוך של הקיבוץ הדתי מושפעת מהמתח הקיים בתנועה בין אינדיווידואליזם לקולקטיביזם,⁴² וטען כי מגמות האינדיווידואליזם החלישו את מאפייני השיתוף בבית הספר. עם הזמן גברו הקולות הקוראים למסלולים מותאמים אישית לכל ילד בתחום הלימודי וגם בתחום הדתי. פוה, שחקרה את בית הספר העל-יסודי

38. אילן, אחריות וסמכות.

39. סילברמן, החינוך בקיבוץ הדתי.

40. בר-לב, החינוך התורני. מציין כי הדיון בעניין בחינות הבגרות הסתיים לקראת סוף שנות החמישים בהחלטה על 12 שנות לימוד, ובכללן בחינות הבגרות.

41. אילן, אחריות וסמכות, עמ' 254.

42. בר-לב, החינוך התורני.

שק"ד (שיתופי, קיבוצי, דתי) בעמק בית שאן בשנים 1952-2000,⁴³ הצביעה על כך שהחל משנות השבעים גבר האינדיווידואליזם: נפתחו מסלולי לימוד למצטיינים וכיתות תורניות, וניתנה להורים אפשרות לבחור אם לשלוח את ילדיהם לשיבות ולאולפנות – כלומר לא כל הילדים קיבלו את אותו חינוך. פוה טענה שהדילמות הדתיות וחוסר שביעות הרצון מרמת הדתיות של בני הקיבוץ משפיעות בכיוון העמדת האידאולוגיה הדתית במרכז ההחלטות וההוויה של בית הספר. לדבריה, במשך השנים שם בית הספר התיכון של הקיבוץ הדתי דגש רב יותר על הדת מששם על הקיבוציות.

אכן, מאז שפורסם מחקרה של פוה התגברו עוד מגמות האינדיווידואליזם והדגש הדתי בשני בתי הספר התיכוניים של הקיבוץ הדתי, ביבנה ובשדה אליהו. הכיתות הופרדו לפי מגדר לכיתות בנים ולכיתות בנות, אם כי עדיין זהו בית ספר אחד שיש בו פעילויות משותפות לשני המינים ואף לימודים משותפים בחלק מן המגמות, וכמו כן נפתחו כמה דגמי כיתות ומסלולי תגבור תורני. עם התגברות תהליכי השינוי הגידול במספר התלמידים שאינם בני קיבוצים, והעול הכלכלי עבר בשנת תשע"ג בית הספר שק"ד בשדה אליהו מבעלות הקיבוצים לבעלות המועצה האזורית, והוא מנוהל על ידי רשת החינוך 'דרכא'.

גם בתחום החינוך לעבודה חל שינוי של ממש. בעבר הוקצה לו פרק זמן ניכר והלימודים אף הופסקו למשך חצי שנה בכיתה י"א לצורך עבודה מלאה בקיבוצים, אולם מזמן שההצלחה בלימודים ובבחינות הבגרות נתפסת חשובה יותר, וגם מזמן שבית הספר נפתח לילדים שאינם בני קיבוצים, אין אפשרות לשלב עבודה עם לימודים. עוד סיבה לצמצום עבודת הילדים היא שינויים במבנה העבודה בקיבוץ, שנעשה מקצועי יותר, ולכן אין בו מקום לעובדים בלתי-מקצועיים.

מסגרות החינוך הבלתי-פורמליות בקיבוץ הן בית הילדים, ומסגרת החינוך הלא-פורמלי (in-formal), המביאה לידי ביטוי את האקלים החברתי-חינוכי בקבוצת השווים, המאורגנת בקבוצות-קבוצות ב'חברת הילדים' ואחר כך ב'חברת הנעורים' (ותירון בנפרד). בעבר היה בית הילדים ביתם של ילדי הקיבוץ בכל התנועות הקיבוציות – ובו הם אכלו, שיחקו ולנו. בסוף שנות השמונים, בעקבות השינוי במעמד המשפחה בקיבוץ והעברת תפקידים ואחריות ממערכת החינוך אל המשפחה, שינו בתי הילדים את אופיים.

בגיל הרך השתנו דפוסי הפעולה וכיום בתי הילדים דומים למעונות יום. בגילי בית הספר היסודי בית הילדים מתפקד כמועדונית בשעות הצהריים;⁴⁴ בעלי התפקידים העובדים עם הילדים התחלפו בהתאם, והמטפלות נעשו מדריכות. למרות הקשיים הנובעים מן השינויים בקיבוץ ומהארכת יום הלימודים בבית הספר, מערכת החינוך

43. פוה, הדילמות הדתיות בבית-הספר שק"ד.

44. דר, הזהות המשתנה; דרור, החינוך המשותף.

הבלתי-פורמלית נתפסת נושאת חשיבות בחינוך המשותף. דיונים רבים נערכו במועצות התנועה ומעל דפי 'עמודים', ביטאון התנועה, בעניין החינוך הבלתי-פורמלי בקיבוצים.⁴⁵ אל בית הילדים וחברת הילדים יש להוסיף שני סוכני סוציאליזציה לא-פורמליים: המשפחה⁴⁶ ו'הרחוב הקיבוצי'.⁴⁷

קבוצת השווים מלווה כאמור את הילד במשך הילדות והנעורים. בחלק מן הקיבוצים, בהגיע הילדים לבית הספר התיכון, נעשית 'חברת הילדים' – 'חברת נעורים'. מבחינות רבות היחסים בין חברי קבוצת השווים בקיבוץ דומים ליחסי אחים במשפחה. היא שיוכית – כל מי שגר בקיבוץ משרייך אליה מיום לידתו; זוהי קבוצה שהרכבה כמעט שאינו משתנה לאורך שנים; ההיכרות בין חברי הקבוצה מגיעה גם למקומות אינטימיים, הנובעים מן החיים היומיומיים המשותפים.⁴⁸ כולם יודעים מה הן מעלותיו של כל ילד ונער ומה הן חולשותיו. אין לאן לברוח ואין חלופה חברתית, מאחר שלא גרים בקיבוץ ילדים אחרים. גם כשהמחנכים מתחלפים הקבוצה החברתית נשארת קבועה ויציבה. יציבות זו מעצימה את כוחה של קבוצת בני הגיל בקיבוץ והופכת אותה למשמעותית ביותר בעבור חבריה, עד כדי התחרות במשפחה.⁴⁹

כבר מראשיתו היה מקומה של המשפחה בקיבוץ הדתי שונה ממקום המשפחה בתנועה הקיבוצית הכללית. בדורות הראשונים של התנועה הקיבוצית הכללית הייתה בה מגמה אנטי-פמיניסטית.⁵⁰ הקיבוץ הדתי ייחס חשיבות רבה יותר למשפחה כבר בראשית דרכו, בשנות השלושים של המאה ה-20. בשנות החמישים והשישים חלו שינויים ביחס כלפי המשפחה בתנועות הקיבוציות החילוניות והדתית, ושיאם היה מעבר הדרגתי ללינה משפחתית.⁵¹ בקיבוץ הדתי התקבלה ההחלטה על המעבר ללינה משפחתית כבר בשנת 1957, מוקדם מהתנועות האחרות, שבהן הוחלט על המעבר רק בשנות השישים והשבעים.

היחס כלפי המשפחה ומקומה בקיבוץ הדתי עבר שינויים במשך השנים, ואפשר להצביע על שלושה שלבים: בימיה הראשונים התלבטה התנועה בין חינוך משותף לחינוך משפחתי. ההתלבטות נסבה סביב השאלה האם אפשר להעניק חינוך דתי משמעותי שלא במסגרת המשפחה; האם הקולקטיב, באמצעות מערכת הטיפול והחיים בקרב הציבור, מסוגל לספק את חוויות היסוד של החינוך הדתי באופן הראוי.

45. שפרעם, המערכת החינוכית; חפץ, החינוך הבלתי פורמלי; אמיר, החינוך; סטרשנוב, מערכת החינוך.

46. נאמן, תשס"ב; שפרעם, המערכת החינוכית.

47. הרחוב הקיבוצי: הפרסה, האלמנטים הקהילתיים בקיבוץ; ראו להלן.

48. דברו ואחרים, דרכי סוציאליזציה.

49. דר, הזהות המשתנה.

50. טלמון-גרבר, יחיד וחברה.

51. לביא, החינוך המשותף.

בפועל התקיימו חינוך וטיפול משותף, ועם זאת יוחסה חשיבות למשפחה. בתקופה זו התקיימה לינה משותפת בכל קיבוצי הקיבוץ הדתי, מלבד שדה אליהו. בשלב השני הוכרה המשפחה הכרה רשמית כגורם מחנך. הצורך להכיר בכך עלה מן השטח ובה לידי ביטוי כבר במועצה השישית, שהתקיימה בשנת תשי"ד (1954). במועצה זו עלתה לדיון שאלת הלינה – משותפת או משפחתית, ושלוש שנים אחר כך, בשנת תשי"ז (1957), נתנה מועצת הקיבוץ הדתי לגיטימציה לעבור ללינה משפחתית.⁵² כאמור, בעניין זה הקדים הקיבוץ הדתי את התנועות האחרות בעשר שנים לערך. בשלב השלישי התחזקה ההכרה באחריות ההורים לחינוך ילדיהם ואף הורחבה סמכותם להכריע הכרעות הנוגעות לחינוך ילדיהם "מבלי לגרוע מסמכויות יתרו גורמי החינוך".⁵³

כאמור, עוד סוכן סוציאליזציה המשפיע על בני הקיבוץ הוא הרחוב הקיבוצי. הביטוי 'רחוב קיבוצי' מייצג את הפרהסיה ואת הרכיבים הקהילתיים בקיבוץ בכלל ובקיבוץ הדתי בפרט: ערכים, נורמות ואווירה דתית וחברתית. זהו ביטוי מקובל בקיבוצי הקיבוץ הדתי; בקיבוצים החילוניים משתמשים במונח 'החצר הקיבוצית'. הקהילה הקיבוצית משפיעה על חבריה השפעה לא פורמלית באמצעות הרחוב הקיבוצי. בקיבוץ, נוסף על משפחה ובני הגיל, מיום לידתם הילדים מכירים מבוגרים רבים נוספים היכרות קרובה. הם אוכלים אתם בחדר האוכל, עובדים לצדם בענפי המשק ופוגשים בהם בשבילים. גם בית הכנסת משמש מקום שבו הכול מודעים להתנהגות הילדים והמבוגרים. כל אחד יודע מי מתמיד בתפילה במניין, מי מאחר ומי אינו מגיע לבית הכנסת כלל. הקיבוץ הוא קהילה סגורה למדי, החיה במרחב גאוגרפי מצומצם למדי. הקרבה הפיזית והחברתית מחייבת חיכוך מתמיד וגורמת לקהילה לתפוס מקום רב בחיי הפרט ולהיות מעורבת בהם במקרים רבים.⁵⁴ נוכח הנאמר לעיל במחקר-העל ההיסטורי, הנוגע גם למועצות החינוך של הקיבוץ הדתי, המחקר האיכותני בודק את הסוציאליזציה הדתית בקיבוץ דתי ומצביע על הסוכנים שבני הקיבוץ הדתי ובנותיו תופסים כמשמעותיים ביותר בתהליך אימוץ אורח חיים דתי והשקפת עולם דתית.

ממצאי המחקר האיכותני: סוציאליזציה דתית בסיפוריהם של צעירי הקיבוץ הדתי

הדתיות בקיבוץ הדתי מתאפיינת בפתיחות ובמגוון סגנונות רחב. התפיסה הדתית-ליברלית של התנועה מתפרשת בעיני חלק מחברי הקיבוץ ובניו כמתן לגיטימציה כמעט לכל

52. קה"ד, החלטות המועצה השישית; קה"ד, החלטות המועצה התשיעית.

53. קה"ד, החלטות המועצה הי"ז; שפרעם, המערכת החינוכית.

54. להמן, בנים ובני בנים; נאמן, אורח חיים דתי.

התנהגות ולכל סגנון דתי. יש המתארים דתיות שלא קיום מצוות עומד במרכזה אלא הרצון להשתייך לקהילה, ונראה כי האווירה הדתית והמסגרת הדתית הקיימות בקיבוץ הדתי מאפשרות לאדם לחוש דתי גם אם הוא מקיים מצוות מעטות בלבד. עם זאת, המרואיינים סיפרו גם על חברים בסגנון דתי תורני, בדומה לחוגים שסגנונם דומה בציונות הדתית. סגנון זה מגיע לקיבוץ על ידי בני הקיבוץ הלומדים בשיבות תיכוניות, במכינות קדם-צבאיות ובישיבות גבוהות.

שלושה סוכנים שנמצאו בראיונות העבר וההווה הם משמעותיים ביותר מבחינת הסוציאליזציה הדתית בקיבוץ הדתי: המשפחה, קבוצת השווים והרחוב הקיבוצי. בדברי המרואיינים, מעורבות ההורים בחינוך הדתי של ילדיהם נמצאת על הרצף שבין מעורבות גבוהה למעורבות נמוכה ואפילו אדישות. צעירים שתיארו תהליך של גיבוש זהות דתית הכרוך בחיפוש, לעתים עד כדי משבר, הזכירו את ההורים פעמים מעטות ולא נטו לייחס להוריהם חשיבות בעיצוב הדתיות שלהם. הם תיארו הורים שאינם מעורבים, הנוטים לפסיביות בנוגע לחינוך הדתי של ילדיהם. דתיות ההורים מתוארת כתואמת למקובל בקיבוץ ולעתים דתית יותר.

הבית של רינת,⁵⁵ למשל, דתי רק לפי המינימום הנדרש בקיבוץ. אמה באה מרקע לא דתי והבת הציגה אותה כאישה לא דתית החיה בקיבוץ ומקיימת מה שצריך "בשביל הקיבוץ". אבא של רינת, שנולד בקיבוץ וגדל בו, נוהג לפי המינימום המקובל ודורש מילדיו לכבד את הקיבוץ. לעומת רינת, שמעון תיאר הורים דתיים, אולם הם כמעט שאינם קיימים בסיפור שלו וניכר כי אינם משמעותיים מבחינתו. 'המחפשים' מתארים משפחות עם נטייה קולקטיביסטית, המצפות ממוסדות הקיבוץ לקבל חלק גדול מן האחריות לחינוך הדתי של הילדים.

לעומתם, בני קיבוץ שלא חוו שאלות והתלבטויות קשות באשר לדתיותם תיארו הורים מעורבים במידה רבה בחינוך הדתי של ילדיהם; הורים המציגים דרישות בפני ילדיהם, מציבים גבולות, מקיימים מצוות עם הילדים ויוצרים אווירה דתית בבית; משפחות שבהן ההורים וגם האחים הגדולים משמשים מודל לחיקוי. חברי קבוצה זו תיארו הורים דתיים כמו שמקובל בקיבוץ ואף יותר מן המקובל. הורים אלה נוטים לאינדיבידואליזם בנוגע לחינוך הדתי של ילדיהם – כשיש הבדל או קונפליקט בין המשפחה לקיבוץ בנושאים דתיים הם ידבקו בדרכם גם אם דבקותם כרוכה במחיר של ריחוק חברתי מסוים.

בדברי המרואיינים אפשר לזהות ארבעה סוגי מעורבות של הורים בחינוך הדתי של ילדיהם: הורים דתיים המגלים אקטיביות בחינוך הדתי של הילדים; הורים שהם עצמם דתיים אך נוטים לפסיביות באשר לדתיות של ילדיהם – ייתכן שהעניין חשוב בעיניהם אך הם ממעטים להתערב; הורים שהם עצמם דתיים אך מגלים אדישות

55. כל השמות המוזכרים במאמר זה בדויים.

באשר לחינוך הדתי של הילדים; הורים שדתיותם נובעת ברובה ממחויבות לקיבוץ והם אדישים בנוגע לדתיות של ילדיהם.

המרואיינים שהתייחסו בהרחבה למשפחה הם שתיארו תהליך גיבוש זהות המאופיין ברציפות והמשכיות. רוב חברי קבוצה זו תיארו את המשפחה כמגלה מעורבות בחינוך הדתי שלהם ומציבה דוגמה ודרישות. המשפחה המעורבת בחינוך הדתי של ילדיה מתוארת כיחידה בעלת ערכים נפרדים בחלקם מהקולקטיב הקיבוצי. לשני ההורים חשוב התחום הדתי, אך לכל אחד מהם יש דגשים שונים, והשונות יוצרת איזון. במשפחה המעורבת יש דוגמה אישית פרטית, למשל: אימא מתפללת ואבא לומד גמרא. יש אמירה גלויה ומתן משוב לילדים בקשר לחשיבות של קיום מצוות. למשל, אומרים לבת: "חבל שלא באת להדליק אתנו נרות שבת". נראה שהתחום הדתי חשוב להורים אלה יותר מערך של לימודים או קונפורמיות לקבוצה. ילדיהם מודעים לציפיות שתולים בהם ולאכזבת ההורים כשציפיות אלו אינן מתממשות.

כשבני משפחות מעורבות תיארו מקרים של חריגה מהדפוס המשפחתי הם השתמשו בפעלים כגון: ידאגו, יחפשו, יעסו. בגיל 18 יש בדרך כלל הרפיה מהדרישות – אבל לא התעלמות – ומתן מרחב אישי וכבוד לדרכם של הילדים. גם אגב תיאור דרישות ההורים, הם מתוארים כליברלים ומבינים. במשפחות המעורבות בחינוך הדתי של ילדיהן מופיעים הרבה פעמים תיאורי משפחה רב-דורית: שלושה דורות החיים זה לצד זה בקיבוץ, וגם הסבים והסבות מעורבים בחינוך הדתי של הנכדים ומשמישים דוגמה. שתי מסגרות הסוציאליזציה שאינן פורמליות בקיבוץ הכללי והדתי הן בית הילדים כמסגרת מאורגנת בלתי פורמלית (non-formal) וקבוצת השווים הלא-פורמלית (in-formal) הכלולה בחברת הילדים ובחברת הנעורים. רוב המרואיינים דיברו רבות על קבוצת השווים בגיל ההתבגרות ומיעטו להזכיר את בית הילדים. רק מרואיינות אחדות ייחסו לבית הילדים ולמטפלות העובדות בו תפקיד משמעותי בחינוך הדתי, ומרואיינות אלה פירטו את דרכי ההשפעה של בית הילדים:

"אתה ילד ואתה חי את זה, אתה נושם את זה וזה טבוע כך [...] אמרנו ברכה כולם ביחד 'המוציא', ושמו לנו פרוסת לחם, שניטול ידיים, ושמו לנו מים כנגד 'שהכול', וגם עכשיו אני רואה את החברות שלי אומרות ברכה לפני שהן שותות, אומרות ברכה לפני שהן אוכלות, כל דבר" (רעות).

רעות מתארת איך מחנכים לקיום מצוות במסגרת בית הילדים ומוסיפה כי החינוך הזה עומד במבחן התוצאה – גם כיום, בבגרותן, חברותיה מברכות. והיא מוסיפה: "אני מאוד מודה להם שעשו לנו הרבה תכניות בבית ילדים של כל מיני דברים שקשורים לדת". כאמור, רוב המרואיינים לא הזכירו את בית הילדים. לעומת זאת קבוצת השווים בשנות התיכון נזכרה בדברי המרואיינים כנושאת תפקיד משמעותי מאוד בסוציאליזציה

הדתית שלהם. רובם תיארו את השפעתה בכיוון ביסוס הדתיות, אך היו מודעים לכך שהיא עשויה להשפיע גם בכיוון ההפוך. קבוצת השווים בקיבוץ מורכבת משני מעגלים. המעגל האינטימי – בני המחזור מן הקיבוץ, שגדלו יחד מיום לידתם; והמעגל השני – חברים לכיתה בבית הספר, הבאים מקיבוצים אחרים ומיישבי הסביבה, שנפגשו אתם בכיתה ז' או ט' ולמדו יחד בתיכון. בעבור רוב הצעירים בקיבוץ המעגל הראשון הוא המשמעותי ביותר.⁵⁶ היחסים הקרובים ללא מחיצות לאורך שנים מעצימים את כוחה של קבוצת השווים הקיבוצית ואת השפעתה.

בתשובה לשאלה מהו הגורם שהשפיע על עיצוב הדתיות שלה יותר מאחרים, הציבה יעל את בני הכיתה מהקיבוץ שלה במקום הראשון, אולם אין זה אומר שכל חברי הקבוצה היו דתיים בגיל הנעורים. קבוצת השווים היא הטרוגנית מבחינה דתית. היו שתיארו קבוצות שכל חבריהן דתיים, אחרים דיברו על אווירה דתית שיש לה השפעה רבה גם אם לא כולם ממש דתיים. תוארו גם קבוצת נעורים שהאווירה בהן לא עוררה דתיות, ואווירה זו מקשה על הדתיים בקבוצה, החשים מיעוט. יש כיתות שבהן הדתיים יותר זוכים לסטטוס חברתי גבוה, ובכיתות אחרות הדתיים פחות הם המובילים מבחינה חברתית. נראה כי הדתיים שבחבורה נוטים להתחבר עם הדומים להם, שגם הם דתיים, אולם לא תמיד האפשרות קיימת. כשרוב הקבוצה אינה נוהגת כדתית, הדתיים מוצאים את עצמם בבידוד מסוים.

עירית אמרה: "אצלנו היה צד מאוד חיובי שסחף". בדברים אלו אין הכוונה שכל חברי הקבוצה פנו לכיוון הדתי; היו גם מי שכבר בגיל הנעורים לא היו דתיים. עינת תיארה בהרחבה את הפגיעה שחשה כשחבריה לכיתה חיללו שבת ואת הבעיות החברתיות שנוצרו בגלל שהיא הייתה דתית בקבוצה שהייתה בה אווירה שעודדה חילון:

ואז היה לי איזה שהוא קטע של חשש כזה, מנידוי חברתי [...] אבל ידעתי שאלו דברים שאני לא עושה [...] זה היה קשה, סך הכול הייתי בן אדם די חברתי. היה לי מאוד מאוד חשוב להיות, נקרא לזה 'אין', והיה לי מאוד חשוב שיהיה לי מעמד בחברה [...] היו קטעים שהיה לי מאוד מאוד קשה כי פחדתי שזה, כאילו, יגרום לי להיות, לא מנודה, אבל להיות לא בעניינים.

היו שהשתמשו בביטוי 'לחץ חברתי חיובי' כבואם לתאר את האופן שבו השפיעה הקבוצה על חבריה.

הכיתה שלנו, אנחנו כיתה קטנה של עשרה חברה, והיה לחץ [...] הלחץ החברתי היה בדרך כלל חיובי כזה, בדרך כלל כן להגיע לתפילות [...] אם נגיד לומדים לבגרות

⁵⁶. כשהם אומרים "הכיתה שלנו" כוונתם לבני אותו קיבוץ, חברי המעגל הראשון, הגדלים אתם מיום לידתם.

אז מתחילים בשמונה וחצי ולא לפני, כי בשמונה הולכים להתפלל. אם הייתי לבר היה הרי יותר קשה ללכת לתפילה, אבל אם כבר כולם הולכים וישר אחרי זה גם יושבים ללמוד, אז כבר הולכים [...] בכיתה שלנו היה לחץ חברתי חיובי (יעל).

נושאים שחזרו ברוב הדוגמאות ללחץ חברתי חיובי היו צניעות הלבוש לבנות ותפילה בצייבור לשני המינים, כלומר בקיבוץ מצפים גם מהבנות להתפלל בבית הכנסת בימי חול. מי שעושות זאת זוכות להערכה: "היה לזה איזושהי הילה חברתית, הבנות שהן בסדר והן באות לתפילה והבנות שהן לא בסדר הן לא באות לתפילה. כאילו היה לזה גם משהו, הסתכלות חיובית של החברה על מי שבא, כאילו על מי שעושה דברים כמו שצריך" (עירית).

דבריה של עירית מדגימים את כוחה של קבוצת השווים – במקרה זה ביצירת אווירה המעודדת קיום מצוות. הקבוצה מאמצת את הדרישה המופנית כלפיה מצד המחנכים והופכת אותה לא רק לנורמה אלא להתנהגות רצויה המעניקה סטטוס חברתי. הרחוב הקיבוצי מוזכר כגורם משמעותי ביותר בתהליך גיבוש הדתיות של בני הקיבוץ והוא חזר ונזכר בדבריהם פעמים רבות, ומיוחס לו תפקיד נכבד בסוציאליזציה הדתית בתקופת הנעורים. אופן התייחסות המרואיינים לרחוב הקיבוצי היה טעון רגשית; הדברים ניכרו בהרמת הקול בעת הדיבור, בחזרה על הנושא ובהרחבתו ובשימוש בביטויים כמו: 'אני שונא', 'אשמה', 'השפעה שלילית', 'אנחנו משלמים את המחיר', 'זה כואב לי'.

מהראיונות עולה כי הרחוב הקיבוצי עשוי להשפיע על הדתיות בשלושה כיוונים שונים: 1. יש צעירים שהרחוב הקיבוצי דתי יותר מהוריהם, והם נמשכים בעקבותיו לדתיות; 2. יש צעירים שההבדל בין הדתיות של הרחוב הקיבוצי לדתיות של הוריהם גורם להם לבחון את דרכם ומתוך כך לגבש את זהותם, וההשוואה לרחוב הקיבוצי תורמת לתהליך גיבוש הזהות שלהם; 3. יש צעירים שהרחוב הקיבוצי דתי פחות מהוריהם, ובמקרים אלה נוצר מעין מאבק כוחות – מקצתם פונים לכיוון הרחוב הקיבוצי ואחרים לכיוון בית ההורים.

נמצאו התייחסויות מנוגדות בכל הנוגע למקומו של 'הקיבוץ' בשלב שבו החליטו לבחור בדתיות. מצד אחד נמצאים מי שהרגישו שבקיבוץ הם אינם מצליחים להיות חיים דתיים מלאים לפי הבנתם; לדבריהם אין בקיבוץ תנאים מתאימים, למשל אין תפילה חווייתית ואין להם חברים שתופסים את הדת כמותם, ולכן לא יכלו להמשיך לחיות בקיבוץ.

מן הצד האחר נמצאים מי שדווקא הקיבוץ מספק להם תנאים מתאימים לחיים הדתיים. יש אף מי שתואר כיצד החיים בקיבוץ לאחר הטיול בחוץ לארץ סחפו אותו חזרה אל הדתיות. אשר למי שבחננים את דרכם – נראה כי החברה בקיבוץ המסתפקת במכנה משותף בסיסי מבחינת הדרישות להתנהגות דתית מאפשרת למתלבטים זמן

למחשבה, להסתגלות ואפשרות לחזור אל העולם הדתי בצעדים אטיים. הרחוב הקיבוצי מכיל אנשים המתנהגים במגוון סגנונות חיים גם בתחום הדתי, והמסר הוא שהכול (כמעט) אפשרי ולגיטימי. יש צעירים שהלגיטימציה לטווח כה רחב של התנהגויות היא שמאפשרת להם להגדיר את עצמם כדתיים ולהשתייך לקהילה הקיבוצית, שהיא קהילה דתית.

הרחוב הקיבוצי מושפע מהמתח הקיים בין השואפים לחיות בקהילה שהדתיות בה חווייתית ומשמעותית ובין המוכנים לאפשר טווח רחב מאוד של התנהגויות, ונושא זה חזר בדברי מרואיינים רבים. היו שסיפרו על עצמם, על תקופות שחיללו שבת בחדרם; אחרים דיברו על לבטים בשאלה כיצד להתייחס לחבריהם שאינם שומרים שבת. חילול השבת שמתקיים מחוץ לקיבוץ איננו בעיה ציבורית, זהו עניינו של הפרט, אולם חילול שבת בתוך הקיבוץ מגיע מהר לידיעת הציבור כולו גם אם נעשה בחדר פרטי. הידרשות לעניין זה היא חלק משאלה רחבה יותר: סוגיית מקומה של הדת בקיבוץ – האם היא עניין קולקטיבי ציבורי או אינדיווידואלי פרטי? בעבר שאלה כזו לא הייתה קיימת; היה ברור שהדת היא חלק מן החיים המשותפים. כיום, בעידן שבירת האידאולוגיות, מתברר שחלק מן הצעירים מתקשים להזדהות ולאמץ את שני הרעיונות שתנועת הקיבוץ הדתי מושתתת עליהם: הסוציאליזם והדת.

בית הספר הקיבוצי העל-יסודי כמעט שאינו נזכר בדברי המרואיינים כסוכן לסוציאליזציה דתית, מאחר שהוא נתפס כמקום לימודים המדגיש את הצד האינטלקטואלי של הדת יותר משנזכר כמוסד העוסק בחינוך. תוכני הלימוד, שיטות הלימוד ואף פעילויות חינוכיות מיוחדות לא נמצאו בעיני המרואיינים כתורמים לעיצוב דתיותם. עם זאת גורם אחד בבית הספר נמצא משמעותי – והוא הגורם האנושי. מקצת המרואיינים דיברו בהערכה על מורה או על מדריך מסוים וציינו שהושפעו מהם בתחום הדתי. בדרך כלל מדובר במורים המלמדים מקצועות קודש.

דיון

תנועת הקיבוץ הדתי עוסקת במשך שנים רבות בשאלת דתיותם של בניה ובנותיה. גם תופעות שאינן רצויות או מספקות לדעת מקצת החברים, כמו עזיבת הדת או דתיות חלקית, אינן מוסתרות. אולי להפך – יש מודעות לכך ומתקיימים דיונים שבהם מנתחים את התופעות הבעייתיות בעיניהם ומנסים להציע פתרונות. הדברים באים לידי ביטוי בימי עיון, במועצות התנועה המוקדשות לחינוך ומעל דפי ביטאון התנועה 'עמודים'.⁵⁷ בחברה היהודית-ישראלית מושם דגש על מרכזיות המשפחה כמוסד שלו חשיבות עליונה, אם כערך חברתי ואם כערך בחיי היחיד. קשר בין ילדים להוריהם, שנשמר

⁵⁷. אחיטוב, מחיר הפתיחות; דרור, החינוך בקיבוץ הדתי; קה"ד, החינוך המשותף; קה"ד, כנס 'דור לדור'; קה"ד, המועצה הכ"ט; ספראי, אתגרים בחינוך.

בעצמה רבה לאורך החיים, הוא אחד ממאפייניה הייחודיים של המשפחה היהודית בישראל.⁵⁸ בעבר היה מקומה של המשפחה בתנועה הקיבוצית שונה ממקומה בחברה הישראלית. במשך השנים חלו שינויים בקיבוץ ובהם גם הרחבת תפקידי המשפחה וסמכותה. תהליכים אלו בלטו במיוחד בתנועת הקיבוץ הדתי. עם זאת, גם כיום מחולקת האחריות לחינוך הילדים בין המשפחה ובין בית הספר ומערכות החינוך הבלתי-פורמלי בקיבוץ: ועדת החינוך, צוות בית הילדים ומדריכי הנוער. הם נוטלים חלק מסמכויותיה ההוריות של המשפחה וממלאים חלק מתפקידיה.⁵⁹

בתחום הסוציאליזציה הדתית נמצא כי המשפחה נזכרה בהרחבה בדברי המרואיינים; זה הנושא שבו הם עסקו יותר מכל נושא אחר. נראה כי ככל שהבית מעורב יותר וההורים משמשים דוגמה אישית, הסוציאליזציה לדת תתרחש באופן טבעי ורציף. גם מחנכים ורבנים בקיבוץ הדתי מייחסים חשיבות למשפחה.⁶⁰ מעניין לבחון את המקרים של צעירים שבחרו בדתיות אף על פי שהוריהם לא הקפידו במיוחד ולא ייחדו משאבים לחינוך הדתי של ילדיהם. יש מקרים שבהם הילדים מאמצים סגנון דתי שונה משל הוריהם, הכולל יתר הקפדה על מצוות ותחושת אמונה או חוויה שלא הייתה אצל ההורים, ותופעה זו דומה לתופעת עזיבת דת. גם במקרים אלו לא תמיד דתיות ההורים ומעורבותם בחינוך הדתי של ילדיהם מביאות את הילדים לבחור באורח חיים דתי.⁶¹ מכאן עולה כי משפחה אקטיבית מבחינה דתית אינה משמשת תמיד ערובה להמשכיות דתית של בניה, וכן להפך, גם משפחה מרוחקת מבחינה דתית אינה מביאה בהכרח לעזיבת בניה את הדת. המשפחה אינה פועלת במנותק מגורמים בסביבה, שגם הם משפיעים על כל אחד מבני המשפחה. יש גורמים כמו המשפחה, שיש להם בולטות ותפקיד מרכזי בסוציאליזציה הדתית, אולם מידת התרומה של כל אחד מהם משתנה מאדם לאדם והתמהיל של הגורמים המעורבים בעיצוב הדתיות הוא אישי. בדומה למשפחה, גם קבוצת השווים בקיבוץ הכללי והדתי היא משמעותית מאוד בעבור השייכים אליה. גורמים מספר תורמים להיותה חשובה ומשפיעה כל כך: 1. בני הנוער המשתייכים אליה מכירים זה את זה מיום לידתם; 2. חברי הקבוצה אינם מתחלפים במהלך השנים, הקבוצה יציבה מבחינת ההרכב החברתי שלה ומבלה במסגרות משותפות לאורך שנות הילדות והנעורים; 3. השקפת העולם החינוכית של התנועה הקיבוצית מייחסת חשיבות רבה להתנסות בחיים בקרב קבוצת הנעורים;⁶² חברת הילדים בקיבוץ היא חברה הצומחת יחד ואמורה להיות 'קולקטיב קטן בתוך

58. גורמן, נוער דתי-לאומי; גולברגר, המערה המודרנית; לוי ואחרים, יהודים ישראלים; נאמן, אורח חיים דתי; סמוחה, שסעים מעמדיים.

59. סטרשנוב, מערכת החינוך; אמיר, החינוך; חש"מ, קו המשווה.

60. ראו למשל בלנק, חברותא; בלנק, צעד לי.

61. נאמן, אורח חיים דתי.

62. דר, הזהות המשתנה; סטרשנוב, מערכת החינוך; אמיר, החינוך.

קולקטיב המבוגרים';⁶³ קבוצת השווים בקיבוץ מאורגנת במסגרות הנקראות 'בית ילדים' לגיל הצעיר ו'חברת נעורים' למתבגרים.

החשיבות המיוחסת לבתי הילדים באה לידי ביטוי בדיוני מועצות הקיבוץ הדתי ובהחלטותיהן.⁶⁴ במועצה הי"ט, בשנת תשמ"ו, החליטו: "המועצה רואה בבית הילדים והמטפלת גם אחרי מעבר כל קבוצותינו להלנה משפחתית, גורם מרכזי בחינוך המשותף בקיבוץ הדתי".⁶⁵ היה אפשר לצפות שבית הילדים יהיה סוכן משמעותי מבחינת הסוציאליזציה הדתית של בני הקיבוץ, אולם בית הילדים נזכר מעט מאוד בדבריהם למרות החשיבות שהתנועה מיחסת לבתי הילדים ולמרות הגורמים המזמנים לחינוך דתי המתקיימים בבית הילדים. בשנים שהילדים הולכים לבית הילדים הם לומדים בבית הספר היסודי, אך הוא לא הוזכר בדבריהם כלל. ייתכן שהדבר נובע מכך שאין להם זיכרונות מן הילדות המוקדמת והצעירה.

לעומת בית הילדים ובית הספר היסודי, קבוצת השווים בגיל ההתבגרות והנעורים נזכרה הרבה בדברי המרואיינים. המרואיינים מייחסים לחבריהם לכיתה, כלומר לבני שכבת הגיל שלהם בקיבוץ, תפקיד משמעותי ביותר בתחומים רבים, ובהם גם הסוציאליזציה הדתית. כשהם דיברו על "הכיתה שלנו" הם התכוונו להבדיל אותה ממחזורים אחרים. הם תיארו מציאות שבה כל מחזור נוטה לכיוון אחר מבחינה דתית, לפי הרכב הכיתה. מה גורם להבדלים בין המחזורים? מדובר בילדים שגדלו באותו קיבוץ, רובם למדו באותו בית ספר ושהו באותו בית ילדים. חלק מן המרואיינים שניסו להסביר את ההבדל בין המחזורים סברו שהגורם העיקרי הוא משפחת המוצא. נראה כי המשפחה יכולה ליצור את ההבדלים בחלק מן המקרים, אך לא בכולם, שהרי באותה משפחה גדלים ילדים שמאמצים את הדתיות וילדים העוזבים את הדת; כאן נכנס הגורם האישיותי המבחין בין ילד לילד.⁶⁶

נוסף על המשפחה, על בית הילדים, על בית הספר ועל קבוצת הנעורים יש בקיבוץ משהו לא לגמרי מוגדר שנחשב גורם משפיע והוא הפרהסיה הקיבוצית. זהו הרחוב הקיבוצי, הקרוי גם החצר הקיבוצית. להמן מתארת את החצר הקיבוצית:

בקיבוץ היה נפוץ מושג 'החצר', שתיאר את אוירת הרחוב שבתוכה גדל הנער, זאת בניגוד לתחום המצומצם מאוד של בית ההורים [...] החצר הקיבוצית נתפסה בקרב החברים כרשות הכלל, והפקיעה במידה רבה את רשות הפרט, המשפחה. חברי הקיבוץ סברו לתומם כי החצר הקיבוצית משרה אווירה בריאה, חופשית וחיובית של חברה חדרת אידיאולוגיה, ושהנוער יקבל את חינוכו הטוב מאווירה זו [...] האחריות

63. יצחקי, החינוך בקיבוץ.

64. סטרשנוב, מערכת החינוך; אמיר, החינוך; חש"מ, קו המשווה.

65. קה"ד, לבדיקת דרכנו בחינוך.

66. נאמן, אורח חיים דתי.

החינוכית הופקעה מידי ההורים והופקדה בידי ה"אווירה" הכללית שאמורה הייתה להשפיע ולעצב את הבן הממשיך.⁶⁷

עוד גורם ייחודי לקיבוץ הוא המבוגרים שהילד פוגש והם משמעותיים בעבורו יותר משכנים בעיר. אחד המקומות בקיבוץ שמבוגר עשוי להיות בהם משמעותי במיוחד בעבור הנערים הוא הענף שבו הם עובדים בגיל הנעורים. עבודת הילדים נתפסת ככלי שבאמצעותו הקהילה מחנכת את בניה ובנותיה לקראת השתלבותם בתוכה.⁶⁸ בניגוד לעבר, כיום החינוך לעבודה אינו מתרחש בבית הספר אלא רק במסגרת הקיבוץ, שבו בני הנוער נדרשים לעבוד בענפי המשק למיניהם. ואולם בשנים שבהן למדו בתיכון המרואיינים במחקר זה, עסק בית הספר בחינוך לעבודה ואף הוקצו כמה חודשים בכיתה י"א לעבודה בקיבוץ ללא לימודים כלל בבית הספר. לפיכך היה אפשר לצפות שמרכזי הענפים או עובדי הענפים שעבדו בהם בנערוּתם יזכרו בסיפורים כגורמים משמעותיים, אך לא כך היה. רק מרואיין אחד דיבר על נושא זה. מבחינתו, מרכז הענף היה משמעותי מאוד. הוא דיבר על מרכז הענף שעבד בו בהערכה וציין כי הוא רואה בו מודל לחיקוי מבחינה דתית. מקרה זה הוא יוצא דופן, בבחינת 'יוצא מן הכלל המעיד על הכלל'.

לעומת זאת הרחוב הקיבוצי נזכר כגורם משמעותי ביותר בתהליך גיבוש הדתיות של בני הקיבוץ. הוא חזר פעמים רבות בדברי המרואיינים ומיוחס לו תפקיד נכבד בסוציאליזציה הדתית בתקופת הנעורים, אך כיוון השפעתו משתנה מדובר לדובר. יש שראו בו גורם שחזק את דתיותם, ואילו אחרים אמרו שהיה עליהם להתמודד עם המגמות הדתיות פחות שרווחו ברחוב הקיבוצי. רבים מהמרואיינים הצביעו על הרחוב הקיבוצי כמשפיע ככיוון שלילי בעיניהם; כיוון של דתיות רדודה וקיום מצוות חלקי. לעומת המבקרים היו מי שראו בפתחות שברחוב הקיבוצי גורם המאפשר לבסס את הדתיות באופן חיובי בעיניהם. מורכבות זו של השפעת הרחוב הקיבוצי מופיעה בדיוני מועצות החינוך של תנועת הקיבוץ הדתי החל מהמועצה הכ"ב.⁶⁹

סיכום

בשלושת סוכני הסוציאליזציה הדתית שנמצאו משמעותיים בקיבוץ הדתי, סוכן סוציאליזציה דתית ייחודי לקיבוץ הוא הרחוב הקיבוצי, שכוחו והשפעתו רבים. שני הגורמים האחרים, המשפחה וקבוצת השווים, קיימים ומשפיעים גם בחברה הדתית שאיננה קיבוצית. המשפחה הקיבוצית נמצאה סוכנת מרכזית בסוציאליזציה הדתית

67. להמן, בנים ובני בנים, עמ' 36.

68. דרור, החינוך בקיבוץ הדתי.

69. בלנק, החלטות המועצה הכ"ב; קה"ד, החינוך המשותף; קה"ד, כנס 'דור לדור'.

של בניה, וממצא זה מתיישב עם מרכזיות המשפחה בחברה היהודית והישראלית ועם הגדלת תפקידי המשפחה בקיבוץ. גם קבוצת השווים המשמעותית קיימת כמובן לא רק בקיבוץ, אולם בקיבוץ חשיבותה והשפעתה גדולות במיוחד.

שאלת החינוך הדתי מעסיקה את הציבור הדתי על זרמיו ועל גווניו, ונראה כי תנועת הקיבוץ הדתי מתמודדת עם דילמות ומתחים המאפיינים את התפיסה האורתודוקסית מודרנית והציונית-דתית כולה: קל יותר להנחיל עמדות נחרצות, גישות של שחור או לבן. הציונות הדתית הקלסית, ששילבה עמדה דתית מתונה עם מעורבות בכל תחומי החיים, מתקשה מאוד להנחיל את המסר המורכב לבניה.⁷⁰ יש זליגה לקצוות, ולא רק בתחום הפוליטי אלא גם בהשקפת העולם ובאורח החיים הדתי: משני צדי המרכז של הציונות הדתית מתפתחות שתי קבוצות שהולכות וגדלות: יתר דתיות מצד אחד וליברליזם דתי מצד אחר. הזליגה לקצוות נובעת בין השאר מהקושי להנחיל את המסר המורכב של הציונות הדתית הקלסית.

תנועת הקיבוץ הדתי, בהיותה חלק מהציבור הציוני-דתי, מודעת לתהליכים אלו ומושפעת מהם. זה שנים רבות שתנועה זו היא אחד הגופים המעטים המשמרים את הגישה של הציונות הדתית הקלסית,⁷¹ המשלבת בין עולמות וערכים שונים למרות הקושי להעביר את הגישה המורכבת הזו לדור השני והשלישי. זוהי גישה שמחד גיסא קשה להנחיל, ומאידך גיסא אי-אפשר להתקיים בלעדיה, כי המורכבות והשילוב הם מהותה של תנועת הקיבוץ הדתי.

70. גודמן, נוער דתי-לאומי; דרור, החינוך בקיבוץ הדתי; כהן-אמיר, חזון יחזקאל; ספראי, אתגרים בחינוך; פישר, מפנה או המשכיות; שרלו, מדינה.

71. על זרמים ומגמות חדשות בציונות הדתית ראה למשל מוזס, הציונות הדתית והמדינה; כהן, הציונות הדתית.

רשימת קיצורים וביבליוגרפיה

- אונא, המועצה
מ' אונא, המועצה השלישית של הקיבוץ הדתי, דין וחשבון מלא – שדה אליהו כסלו תש"ה, תל אביב תש"ו.
- אחיטוב, מחיר
הפתיחות
אילן, אחיות וסמכות
אמיד, זהותם הדתית
אמיר, החינוך
אמרמן,
פונדמנטליסטים
אריקסון, התפתחות
דתית
בית הלחמי וארגיל,
פסיכולוגיה
בלנק, חברותא
בלנק, צעד לי
בן אדמון, מרד
אונא ומהפיכת הקיבוץ הדתי, רמת גן 2013.
- י' אחיטוב, "מחיר הפתיחות", עמודים לד [ג] 479, (כסלו תשמ"ו), עמ' 77-84.
- ט' אילן, "החינוך – אחריות וסמכות", המועצה הכ"ג של הקיבוץ הדתי, עמודים מ [ז] 552 (ניסן תשנ"ב), עמ' 251-261.
- י' אמיד, זהותם הדתית העצמית של מתבגרים בתנועת 'הקיבוץ הדתי', חיבור לשם קבלת תואר מוסמך, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן תשנ"ב.
- ד' אמיר, "החינוך הבלתי פורמלי המשותף", עמודים מ [ז] 552 (ניסן תשנ"ב), עמ' 264-267.
- N. T. Ammerman, *Bible believers: Fundamentalists in the modern world*, New Brunswick, NJ: Rutgers University Press, 1987.
- J. A. Erikson, "Adolescent religious development and commitment: A structural equation model of the role of family, peer group and educational influences", *Journal for the Scientific Study of Religion*, 31 (1992), pp. 131-152.
- B. Beit-Hallahmi and M. Argyle, *Psychology of religious behaviour, belief and experience*, London 1997.
- א' בלנק, "חברותא קיבוץ – תכנית לפיתוח תלמידי ותלמידות חכמים בתנועה", המועצה הכ"ט, תנועת הקיבוץ הדתי, סעד, סיוון תשע"ג, עמ' 52-53.
- א' בלנק, "צעד לי וצעד לך – איך מתקדמים בחינוך ללא קבלני משנה", המועצה הכ"ט, תנועת הקיבוץ הדתי, סעד, סיוון תשע"ג, עמ' 27-28.
- מ' בן אדמון, מרד ויצירה בהגות הציונות הדתית – משה אונא ומהפיכת הקיבוץ הדתי, רמת גן 2013.

- בר-לב, החינוך התורני מ' בר-לב, "במגמה אינדיווידואליסטית: החינוך התורני-ישיבתי בקיבוץ הדתי", בתוך: י' דר (עורך), חינוך בקיבוץ משתנה – מבטים סוציולוגיים ופסיכולוגיים, ירושלים ורמת אפעל 1998, עמ' 178-190.
- בר-לב, החינוך התיכון מ' בר-לב, "החינוך התיכון בקיבוץ הדתי – בין קולקטיביזם לאינדיבידואליזם", עיונים בתקומת ישראל 6 (1996), עמ' 402-425.
- בר-לב, החינוך מ' בר-לב, "החינוך התיכון בקיבוץ הדתי מול החינוך הישיבתי – בחינה השוואתית של המימד האידיאולוגי, המבני, החברתי והתוצאתי", עמודים 479 (כסלו תשמ"ו), עמ' 85-102.
- בר-לב, נוער דתי מ' בר-לב, "נוער דתי ונוער חילוני בעיני זולתם", בתוך: מ' בר-לב (עורך), דתיים וחילוניים בחברה הישראלית, רמת גן 1990, עמ' 35-42.
- בר-לב ודרור, חינוך לעבודה מ' בר-לב וי' ודרור, "חינוך לעבודה בקיבוץ בתקופת בית-הספר התיכון", עיונים בחינוך 59-60 (1994), עמ' 133-155.
- גודמן, נוער דתי-לאומי גודמן, "חינוך נוער דתי-לאומי בימינו", המועצה הכ"ט, תנועת הקיבוץ הדתי, סיוון תשע"ג, עמ' 17-26.
- גולדברגר, המערה המודרנית ד' גולדברגר, המערה המודרנית: מחברה ריכוזית לקהילה דיגיטלית, ירושלים תשנ"ה.
- גום, מושגי מפתח R. Gomm, *Key Concepts in Social Research Methods*, Hampshire & New York 2009.
- גלוק וסטארק, דת וחברה C. E. Glock, & R. Stark, *Religion and Society in Tension*, Chicago 1965.
- גרוס-רום, האידיאל החינוכי של מייסדי הקיבוץ הדתי במבחן הימים, עבודת מסטר, ירושלים תשמ"ט.
- גרסמיק ואחרים, פונדמנטליזם דתי H. Grasmick, L. Patterson and S. R. Bird, The effects of religious fundamentalism and religiosity on preference for traditional family norms, *Sociological Inquiry* 60 (1990), pp. 352-369.
- דברו ואחרים, דרכי סוציאליזציה א"ס דברו, ר' שובל, א' ברונפנברנר, ר' רוג'ר, ס' קב ונקי, א' קיילי וא' קרסון, "דרכי סוציאליזציה של הורים, מורים, וחברי קבוצת הגיל בישראל: הקיבוץ לעומת העיר", מגמות כד [3] (1978), עמ' 186-201.

- D. De Vos, "The relative importance of parents and peers for religious orientation : An Australian study", *Adolescence* 37 [69] (1983), pp. 147–158.
- דוֹשְׁנִיק וְצַבְר־בֵּן, החשיבות
היושע, מסורות
וזרמים
דר, הזהות המשתנה
- ל' דושניק ונ' צבר-בן יהושע, "אתיקה של מחקר איכותני",
בתוך: נ' צבר-בן יהושע (עורכת), מסורות וזרמים במחקר
האיכותני, תל אביב 2016, עמ' 217–235.
- י' דר, "הזהות המשתנה של החינוך הקיבוצי", שרשים ט
(תשנ"ה), עמ' 26–45.
- י' דרור, "גידול מסגרות החינוך המשותף", בתוך י' דרור
(עורך), החינוך הקיבוצי בסביבתו, תל אביב תשנ"ז,
עמ' 13–36.
- י' דרור, "החינוך בקיבוץ הדתי – חקר העבר וההווה ומבט
משווה", בתוך: י' ארנון, י' פרידלנדר וד' שורץ (עורכים),
סוגיות בחקר הציונות הדתית: התפתחויות ותמורות
לדורותיהן, רמת גן תשע"ב, עמ' 221–240.
- B. Vaidyanathan, "Religious Resources or Differential
Returns? Early Religious Socialization and Declining
Attendance in Emerging Adulthood", *Journal for the
Scientific Study of Religion*, 50 [2] (2011), pp. 366–387.
- ואידיאנתן,
סוציאליזציה דתית
מוקדמת
- מ' חפץ, "החינוך הבלתי פורמלי המשותף", עמודים מ [ז]
552 (ניסן תשנ"ב), עמ' 276–271.
- חש"מ, "קו המשווה – מערכות החינוך", עמודים 748
(תשע"א), עמ' 59–65.
- י' טלמון-גרבר, יחיד וחברה בקיבוץ: מחקרים סוציולוגיים,
ירושלים תש"ל.
- ש' יצחקי, "החינוך בקיבוץ – מאוטופיה למציאות", הד
החינוך נט [ג] (דצמבר 1984), עמ' 4–8.
- א' כהן, "הציונות הדתית לאחר בחירות 2013: המתח הקיים
בין 'משהו חדש מתחיל' ל'משהו ישן ממשיך'", דעות 60
(תשע"ג), עמ' 21–23.
- כהן-אמיר,
דרכי אימוץ
כהן-אמיר,
חזון יחזקאל
- מ' כהן-אמיר, למה הם דתיים? דרכי אימוץ השקפת עולם
דתית ואורח חיים דתי בקרב בני הקיבוץ הדתי, חיבור לשם
קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן תשס"ה.
- מ' כהן-אמיר, "חזון יחזקאל – המאבק שלא היה לשווא",
דעות 63 (תשע"ד), עמ' 6–8.

- לביא, החינוך המשותף להמזן, בנים ובני בנים לוי ואחרים, יהודים ישראלים
- צ' לביא, "המעבר מלינה משותפת ללינה משפחתית", החינוך המשותף 114 (1984), עמ' 5-15.
 י' להמזן, "בנים ובני בנים – הדור השני", דעות 13 (תשס"ב), עמ' 14-17.
- ש' לוי, ח' לוינסון וא' כ"ץ, יהודים ישראלים: דיוקן. אמונות, שמירת מסורת וערכים של יהודים בישראל 2000, ירושלים 2002.
- א' לסלוי ומ' בר-לב, עולמם הדתי של בוגרי החינוך הממלכתי דתי, רמת גן תשנ"ד.
 א' לסלוי וי' רייץ, סקר תלמידי כיתות י"ב בחינוך הממלכתי דתי – תשנ"ט: דו"ח מחקר, רמת-גן תשס"א.
- R. G. Mosely & K. Brockenbrough, "Faith development in the preschool years", In: D. Ratcliff (Ed.), *Handbook of Preschool Religious Education*, Birmingham 1988, pp.101-124.
- ח' מוזס, "הציונות הדתית והמדינה – תמונת מצב", דעות 41 (תשס"ט), עמ' 9-13.
- T. S. Müller, N. D. De Graaf, & P. Schmidt, "Which Societies Provide a Strong Religious Socialization Context? Explanations Beyond the Effects of National Religiosity", *Journal for the Scientific Study of Religion*, 53 [4] (2014), pp. 739-759.
- נ' נאמן, עזיבת אורח חיים דתי בקרב צעירים מן החברה הדתית לאומית בישראל, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן תשס"ב.
- R. Stark, "Religion and conformity: Reaffirming a sociology of religion", *Sociological Analysis* 45 (1984), pp. 273-282.
- צ' סטרשנוב, "מערכת החינוך הבלתי פורמלי בקיבוצינו", עמודים 692 (תשס"ה), עמ' 12-13.
 מ' סילברמן, החינוך בקיבוץ הדתי מראשיתו עד ימינו: הסטוריה ואידיאולוגיה, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשנ"ב.
- לסלוי ובר-לב, עולמם הדתי לסלוי ורייץ, סקר מוזלי וברוקנברוך, התפתחות אמונית מוזס, הציונות הדתית והמדינה מולר ואחרים, הקשר חברתי נאמן, אורח חיים דתי סטארק, דת וקונפורמיות סטרשנוב, מערכת החינוך סילברמן, החינוך בקיבוץ הדתי

- סילברמן, חינוך ילדינו מ' סילברמן, "תלמיד חכם, חלוץ ואזרח": האידיאל החינוכי של הקיבוץ הדתי וגורלו", בתוך: ר' פלדחי וע' אטקס (עורכים), חינוך והיסטוריה: הקשרים תרבותיים ופוליטיים, ירושלים תשנ"ט.
- סמוחה, שסעים מעמדיים ס' סמוחה, "שסעים מעמדיים, עדתיים ולאומיים ודמוקרטיה בישראל", בתוך א' רם (עורך), החברה הישראלית: היבטים ביקורתיים, תל אביב תשנ"ד, עמ' 172-202.
- ספראי, אתגרים בחינוך ל' ספראי, "אתגרים בחינוך לתורה ועבודה בימינו", עמודים 752 (תשע"ב), עמ' 30-34.
- פוח, הדילמות הדתיות בבית-הספר שק"ד (שיתופי, קיבוצי, דתי) בקיבוץ שדה אליהו, תשי"ב-תש"ס; 1952-2000, חיבור לשם קבלת תואר מוסמך, אוניברסיטת תל-אביב, תל אביב תשס"ד.
- פולובין, דיוקן דתי א' פולובין, "קווים מאפיינים לדיוקן הדתי של בן הקיבוץ הדתי", בתוך: ז' גרוס וי' דרור (עורכים), חינוך כאתגר חברתי, תל אביב 2004, עמ' 111-128.
- פזאיפורקאל, השפעות E. J. Pazhayapurakal, *The Influence of Parents, Peers and Schools on the Religious Attitudes and Practices of Catholic School Students*, Dissertation Abstracts International, Fordham University 1989.
- פישמן, יהדות ומודרניזציה א' פישמן, בין דת לאידיאולוגיה – יהדות ומודרניזציה בקיבוץ הדתי, ירושלים 1990.
- פישר, מפנה או המשכיות? משטר התורה, אזרחות ומקורות הציונות הדתית הרדיקלית", בתוך: ז' שביט, א' ששון-לוי וג' בן-פורת (עורכים), מראי מקום: זהויות משתנות ומיקומים חברתיים בישראל, תל אביב 2013, עמ' 347-382.
- פישרמן, סוכני חיברות S. Fisherman, "Socialization Agents Influencing the Religious Identity of Religious Israeli Adolescents", *Religious Education*, 106, 3 (2011), pp. 272-298.
- צבר-בן יהושע, תפיסות, אסטרטגיות וכלים מתקדמים", בתוך: נ' צבר-בן יהושע (עורכת), מסורות וזרמים במחקר האיכותני, תל אביב 2016, עמ' 11-22.
- צ'פנט ואחרים, דת בחברה H. P. Chalfant, R. E. Beckley and C. E. Palmer, *Religion in Contemporary Society* 3rd (ed.), Ithaca 1994.

- L. L. Cavalli-Sforza M. W. Feldman, K. Chen and S. M. Dornbusch, "Theory and observation in cultural transmission", *Science* 218 (1982), pp. 19–27.
 החלטות המועצה השישית, תשי"ד, אק"ד, משואות יצחק.
- החלטות המועצה התשיעית, עמודים 128 (אדר ב' תשי"ז), ללא מספרי עמודים.
- החלטות המועצה הי"ז, מזכירות הקיבוץ הדתי, תל אביב תשל"ו.
- החלטות המועצה הכ"ב, מזכירות הקיבוץ הדתי, תל אביב תשנ"א.
- החינוך המשותף – סמכות ואחריות, המועצה הכ"ג של הקיבוץ הדתי, עמודים מ [ז] 552 (ניסן תשנ"ב), עמ' 351–354.
 המועצה הכ"ט, תנועת הקיבוץ הדתי, קיבוץ סעד, סיוון תשע"ג.
- כנס 'דור לדור' בנושא דור ההמשך, קיבוץ לביא, טבת תשס"ג.
- לבדיקת דרכנו בחינוך, קיבוץ לביא תשמ"ו.
- D. K. Kieren & B. Munro, "Following the leaders: Parents' influence on adolescent religious activity", *Journal for the Scientific Study of Religion*, 26 (1987), pp. 249–255.
- K. Keniston, "Youth a New stage of life", In: K. Keniston (Ed.), *Youth and dissent*, New York 1970, pp. 631–654.
 ש' שמעוני, "תיאוריה מעוגנת בשדה", בתוך: נ' צבר-בן יהושע (עורכת), מסורות וזרמים במחקר האיכותני, תל אביב 2016, עמ' 141–178.
- א' שפרעם, המערכת החינוכית של קיבוצי הקיבוץ הדתי וקיבוצי פועלי אגודת ישראל מימד משווה, חיבור לשם קבלת תואר מוסמך, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן תשנ"ד.
 י' שרלו, "מדינה יהודית לכתחילה", דעות 73 (טבת-שבט תשע"ו), עמ' 14–19.
- קבאלי-ספורזה ואחרים, מסורת תרבותית קה"ד, החלטות המועצה השישית קה"ד, החלטות המועצה התשיעית קה"ד, החלטות המועצה הי"ז קה"ד, החלטות המועצה הכ"ב קה"ד, החינוך המשותף קה"ד, המועצה הכ"ט קה"ד, כנס 'דור לדור' קה"ד, לבדיקת דרכנו קיארן ומנרו, השפעת ההורים קניסטון, ילדות שמעוני, תיאוריה שפרעם, המערכת החינוכית שרלו, מדינה